

INSTRUMENTALIZAREA SPAȚIILOR VIRTUALE

NOI STRATEGII DE REPRODUCERE ȘI CONVERSIE A CAPITALURILOR ÎN SITUAȚIE MIGRATORIE

MIHAELA FLORINA NEDELCU¹

Extinderea utilizării noilor tehnologii de informație și comunicare (NTIC) pe scară largă antrenează, la nivelul migrațiilor internaționale, noi strategii de mobilitate socială și geografică, producând mutații profunde în comportamentele sociale legate de instrumentalizarea resurselor în situație migratorie. Având ca punct de plecare cazul unui spațiu virtual ce se constituie în nod de întretăiere de rețele migratorii, etnice și profesionale, articolul urmărește să pună în lumină modul în care o populație particulară de migranți foarte calificați, specialiști în informatică, ajung să își asigure accesul la resurse specifice prin utilizarea strategică a NTIC. Vom interoga rolul novator pe care acești migranți si-l asumă pe baza capitalului uman, cultural și social de care dispun la origine. Spațiul virtual, dotat cu putere asociativă, devine un spațiu social de recunoaștere, de mobilizare a resurselor și de reconstrucție identitară. Suport pentru transferul, reproducerea și conversia de capitaluri în situație migratorie, acest mediu tehnologic furnizează instrumente creative de organizare comunitară și de tip diasporă.

CONTEXT, OBIECT ȘI IPOTEZE DE LUCRU

Dezvoltarea explozivă a noilor tehnologii de informație și comunicare (NTIC) determină mutații importante în restructurarea piețelor economice și antrenează noi comportamente de mobilitate geografică și socială, exersând o influență nemijlocită asupra dinamicii și structurii proceselor migratorii. Pe de o parte, expansiunea NTIC dă naștere unei noi circulații a specialiștilor în interiorul piețelor globale, pe de altă parte furnizează noi instrumente creative de comunicare și organizare la distanță.

Analiza utilizării spațiului virtual la care vom proceda în acest studiu se plasează în cadrul mai larg al unei cercetări sociologice centrate pe aspectele calitative ale

proceselor migratorii ale informaticienilor români după 1989, cu un accent empiric pe migrația în Canada și rețelele care se țin între polii de migrație. Este una dintre multiplele fațete ale migrației creierelor cu care România se confruntă în ultimul deceniu, din ce în ce mai vizibilă în contextul unei tranziții și restructurări economice dificile.

Ne propunem explorarea a două dintre dimensiunile potențialului spațiului virtual în contextul mai larg al proceselor migratorii internaționale: mai întâi ca infrastructură tehnică ce permite valorizarea resurselor în situație migratorie, apoi ca spațiu inedit de (re)socializare a migranților.

În intenția de a urmări înlănțuirea² mobilității internaționale a profesioniștilor din domeniul tehnologiei informației s-a

¹ Doctorandă, Ecole Doctorales en Sciences Sociales d'Europe Centrale, Université de Neuchâtel, Institut de Sociologie et de Sciences Politiques Pierre-à-Mazel 7, CH-2000, Neuchâtel, Suisse, em Mihaela.Nedelcu@unine.ch

² Vom evoca rapid o situație la originea reflecției asupra utilizării Internetului în situație migratorie. În studiul rețelelor migratorii ale informaticienilor români am demarat investigațiile în cadrul unei rețele de migranți formată pe nucleul unui grup inițial de foști colegi de universitate și de muncă. Absolvenți

impus foarte devreme constatarea că, cel puțin pentru această categorie de migranți, NTIC sunt indisolubil imbricate instrumentalizării resurselor rețelilor migratorii. Prin intermediul acestora se mențin și se dezvoltă contactele sociale dincolo de o coprezență spațio-temporală. În situație migratorie, Net-ul se constituie în furnizor de oportunități de mobilitate și recrutare ca și în instanță de regrupare, spațiu de întâlnire și de recunoaștere identitară. În plus, informaticienii dețin competențele tehnice ce permit structurarea și apropierea spațiului virtual în funcție de resursele căutate.

Mai multe întrebări s-au conturat simultan descoperirii unei structurări graduale a spațiului virtual, produsă de o dinamică accelerată dar foarte puțin vizibilă a rețelilor profesionale și migratorii. Care ar fi rolul NTIC în reproducerea rețelilor migratorii și sociale susținute de calculator, ce suport oferă acestea proceselor dinamice și complexe de reproducere a capitalurilor în situație migratorie? Devine spațiul virtual un spațiu social intermediar care facilitează inițierea la practicile sociale, culturale și profesionale ale societății de primire? Ce impact au reprezentările fenomenelor migratorii vehiculate de NTIC asupra dinamicii și imaginarului migratoriu al conaționalilor? Pe ce practici și legături

sociale se sprijină funcția integrativă a noilor tehnologii în contextul particular al unei situații migratorii? În ce măsură conduce prezența masivă a informaticienilor în afara țării la o formă esențial nouă de organizare comunitară? Rolul novator pe care aceștia și-l asumă pe baza competențelor specifice și prin intermediul NTIC pe care sunt capabili să și le însușească rapid și într-un mod creator ar putea produce o schimbare revoluționară la nivelul relațiilor comunitare și diasporice?

Aceasta multitudine de întrebări nu-și vor primi răspunsul într-un studiu de aceste dimensiuni, însă dau o idee asupra complexității fenomenelor sociale originale, bogate în semnificații, ce fac obiectul articolului de față. Studiul lor este provocator dar nu lipsit de capcane epistemologice. Fiind vorba de procese sociale ce se conturează simultan cu analiza și abordările teoretice, conceptualizarea în jurul acestei problematice rămâne încă insuficient structurată.

Ipoteza care ne ghidează în acest studiu este următoarea: instrumentalizarea strategică a NTIC în context migratoriu este la originea unui proces dinamic de conversie și de reproducere a capitalurilor. Pentru informaticienii români, capitalul uman este sursa unui tip de capital – „computer cultural capital” – care va permite generarea și acumularea de capital social și material

ai Politehnicii din Craiova, angajați la absolvire de același Institut de informatică, acești actori au utilizat relațiile între ei pentru a-și asigura o mobilitate profesională optimă. Migrația, internă sau externă, a reprezentat o etapă necesară într-un proiect profesional și de viață mai complex. Pe relațiile de prietenie și complicitate care îi leagă pe acești profesioniști s-a cimentat un capital de încredere ce stă la baza contactelor și parteneriatelor, a schimburilor de informație asupra oportunităților de mobilitate și recrutare, a sprijinului material și psihologic furnizat în etapele dificile ale procesului migratoriu. Curierul electronic și listele de discuții au servit mai întâi ca suport de comunicare în sânul acestui mic grup animat de interese profesionale comune dar și de afinități relaționale de lungă durată. Aceste practici comunicaționale încorporate s-au prelungit în mod natural dincolo de spațiul profesional o dată cu primele migrații internaționale, în regiunea Toronto, a câtorva membri din acest grup. Cu timpul, simplul schimb de informație s-a transformat în transmiterea unei adevărate culturi a mobilității, geografică și socială, dar cu motivație profesională. Să fie la curent cu progresul tehnologic și cu oportunitățile de muncă în străinătate a devenit capitalul cel mai apreciat pentru membrii acestui grup. Transferurile tehnologice, parteneriatul la distanță dar și proiectele migratorii s-au multiplicat în ultimii ani grație resurselor și sprijinului furnizat de această rețea socială susținută de calculator. Dimensiunea profesională, rămânând structurantă, s-a metisat cu ușurință cu cea migratorie. E-mail, teleconferințe și videoconferințe reunind prieteni ori colegi din Toronto, Germania și Craiova, frecventarea de site-uri web, de chat-uri ori forumuri de discuții pe tema proceselor migratorii sunt tot atâtea practici ce s-au dovedit verigi indispensabile pentru a înțelege dinamica rețelilor migratorii ale informaticienilor români.

o data cu trecerea de la o societate la alta. Spațiul virtual este în acest context un suport investit de o putere cumulativă de creștere cu consecințe sociale și culturale semnificative.

ASPECTE TEORETICE

Migrația specialiștilor

Într-un context general de mondializare, regionalizare și accelerare a fluxurilor în procesele migrației, paradigma drenajului sistematic al creierelor spre polii mondiali cei mai dezvoltati nu mai este suficientă pentru a descrie o problemă ce se dovedește mult mai complexă, al cărei studiu poate fi abordat pe mai multe niveluri de analiză: individual dacă gândim în termeni de împlinire personală și carieră, regional după polarizarea rețelelor migrației și sistemelor transnaționale, național dacă ne concentrăm asupra impactului migrațiilor asupra țării de origine și de adopție și global dacă ținem cont de mondializarea piețelor și circulația competențelor pe care aceasta o antrenează.

Abordările teoretice care încadrează problema în prezent au ca punct de plecare ipoteza că migrații foarte calificați dețin un capital de competențe ușor tranzacționabil pe piața mondială a muncii, ceea ce permite întreprinderilor și universităților să recruteze cei mai buni specialiști. Într-o abordare micro-socială bazată pe teoria capitalului uman³, limitată

în opinia noastră, migrații foarte calificați s-ar deplasa doar pentru a maximiza investiția în formarea lor profesională și experiența acumulată. Astfel migrantul ar fi singurul responsabil pentru decizia asupra oportunității deplasării sale.

Două sunt marile schimbări sociale care afectează în prezent fluxurile migrației ale „creierelor” și impun noi abordări ale circulației internaționale a elitelor profesionale: apariția unei „knowledge society”⁴ și procesul de mondializare⁵. Dominat pentru timp îndelungat de paradigma „brain drain”-ului, câmpul cercetării sociologice a ceea ce numim larg „skilled migration” este în prezent receptiv la propunerile teoretice mai nuanțate, capabile de a reflecta mai bine dinamica și heterogeneitatea acestor fluxuri.

Meyer și Charum (1995) procedează la o deconstrucție a conceptului de brain drain pentru a demonstra că nici versiunea sa mecanicistă, nici cea economicistă nu mai descriu în mod convenabil acest tip de migrație. Autorii scot în evidență faptul că această teorie, tratând capitalul uman precum bunurile și serviciile tranzacționabile pe o piață economică globalizată, concepe piața competențelor ca pe o piață neo-clasică dotată cu patru caracteristici: „atomizarea agenților, omogenitatea și intersarjabilitatea obiectelor tranzacției, transparența sau fluiditatea sa precum și instantaneitatea”⁶ (Meyer et Charum, 1995:1005). Creierul ar avea valoare în

³ Conform teoriei capitalului uman munca este o marfă. Lucrătorii se diferențiază în funcție de investiția în formare/calificare, indicatorul de capital uman fiind diploma. (Forsé, 1997).

⁴ Ar trebui însă luată distanță critică față de „încântarea” pe care teoria lui Bell o poate produce. Centralitatea științei și a cunoașterii teoretice în societatea zisă „post-industrială” trebuie chestionată din perspectiva consecințelor sociale ale noilor tehnologii și poziției centrale a specialiștilor, ceea ce ar permite situarea noilor centre de putere și contraputere.

⁵ După R. Cohen (1997), elementele constitutive ale procesului de mondializare sunt (1) *economia globală*, caracterizată prin tranzații mai rapide și mai dense, posibile datorită noii diviziuni a muncii, expansiunii multinaționalelor, mijloacelor de transport și de comunicare din ce în ce mai ieftine și mai rapide; (2) *formele migrațiilor internaționale* care dau naștere unor mobilități mai degrabă pendulare ce înlocuiesc migrațiile de populare de la început de secol; (3) dezvoltarea *orașelor-globale* ca poli mondiali de concentrate financiară și de competențe; (4) apariția de *noi culturi*, cosmopolite sau locale, ca răspuns la procesul de mondializare; (5) *deteritorializarea* identității sociale prin apariția de forme multiple și permeabile de identificare reprezentând o nouă provocare în fața hegemoniei statelor-națiuni.

⁶ În original: „l'atomisation des agents, l'homogénéité et l'interchangeabilité des objets de la transaction, sa transparence ou fluidité de même que son instantanéité”.

sine, negociabilă și instantaneu transferabilă de la un laborator la altul, ceea ce este complet fals căci „creierele nu pleacă din țara de emigrație dotate de toate proprietățile care le fac operaționale în locul de imigrație”⁷ (Meyer et Charum, 1995:1007). Acest cadru paradigmatic se dovedește deci limitat și criticabil pe mai multe fronturi în condițiile în care (1) oamenii de știință își pun în valoare competențele și potențialul creator în interiorul rețelelor științifice în care circulația ideilor, tehnologiilor și a persoanelor este fundamentală, (2) relația între polii acestor circulații este departe de a fi univocă și (3) „înculturalizarea” este o condiție cheie în valorizarea deplină a capitalului uman.

În consecință, libertatea de circulație este „condiția normală, în sensul de adecvată funcției lor sociale”⁸ (Morokvasic, 1996) pentru specialiști și oameni de știință. Creierele expatriate sunt văzute în acest caz „chiar și atunci când sunt instalate în străinătate, ca o extensie a comunității științifice naționale [...] ca o resursă-rezervor”⁹ (Gaillard, 1999) de inteligență și de competențe care poate fi fructificată prin transferurile potențiale – de tehnologie, monetare, științifice – pe care le-ar putea antrena între polii de mobilitate ai acestora. Noi concepte – «brain gain, brain overflow, reverse transfer of technology, transit brain drain, delayed return, skilled transients, brain mobility, brain exchange» (Gaillard, 1999:56) – apar pentru a reflecta mai bine dinamica accelerată și diversificată a acestor fluxuri, într-un context istoric, politic și tehnologic care permite, ori chiar impune, noi abordări teoretice ale migrațiilor elitelor profesionale. Acestea se articulează fără excepție în jurul teoriei actorului-rețea care este la originea unor cadre explicative novatoare dezvoltate recent de o întreagă serie de autori (Meyer et Charum, 1995; Meyer et Brown, 1999; Halary, 1994; Morokvasic, 1996; Gaillard, 1999).

Pentru ca migrația creierului să nu mai constituie o „fugă”, opțiunii de întoarcere i se alătură cea de diaspora (Meyer et Brown, 1999). Întoarcerea fizică a creierului nu este indispensabilă pentru valorizarea sa de către comunitatea de origine, esențial este ca acesta să fie conectat, să subscrie și să participe activ la procesul colectiv de lucru în rețea. Acest nou concept, de *conectivitate*, pare promițător în abordarea dinamicii fluxurilor bidirecționale de persoane, competențe, tehnologii și a mecanismelor care guvernează circulațiile materiale și simbolice, economice, sociale, politice și culturale care se stabilesc între doi sau mai mulți poli ai procesului de migrație.

Salt și Findlay (1989) propun un cadru teoretic care tratează aspecte ale proceselor globale ce includ atât indivizi, cât și elemente structurale și instituționale. Astfel este pus în evidență rolul mediilor economice și sociale, al agenților internaționali, al politicilor regionale și al rețelelor globale care se țin între migranții calificați și angajatori ori agenți de recrutare, aceștia din urmă ajungând nu doar să furnizeze oportunități de muncă ci și să exerseze, din ce în ce mai mult, un control indirect asupra pieței. Autorii încearcă să construiască unele instrumente conceptuale plecând de la premisa că mobilitatea specialiștilor are loc într-un context determinat de mai mulți factori: diviziunea internațională a pieței, apariția unor poli de atracție care tind să concentreze cele mai bune competențe mondiale, rolul piețelor interne, importanța carierei în construirea unui proiect de mobilitate, rolul politicilor de migrație și al acordurilor bilaterale ori multilaterale, etc. Migrantul va profita de conjugarea acestora și își va mobiliza resursele intelectuale și sociale pentru realizarea proiectului migratoriu.

Această foarte rapidă trecere în revistă a diferitelor abordări teoretice ale migrației elitelor profesionale corelată cu datele

⁷ În original: „les cerveaux ne sortent pas du pays d'émigration dotés de toutes les propriétés qui les rendent opérationnels dans le lieu d'immigration”.

⁸ În original: „la condition normale, dans le sens d'approprié à leur fonction sociale”.

⁹ În original: „même lorsqu'ils sont installés à l'étranger, comme une extension de la communauté scientifique nationale [...] comme une ressource - réservoir”.

empirice de care dispunem ne conduc către o conceptualizare în termeni de rețea. Analiza rețelelor servește drept cheie de acces la strategiile prin care informaticienii emigrați reușesc să valorifice apartenențe reticulare multiple pentru a-și apropia resurse variate, indispensabile pentru succesul proiectului migratoriu. Regruparea prin mobilitate dă naștere unei legături sociale novatoare, rețelele migratorii fiind adesea metisate celor profesionale. Capitalul cultural al informaticianului, de esență profesională („computer cultural capital”), este instrumentalizat și strategic convertit printr-o conjugare articulată a modurilor de interacțiune, de comunicare și de sociabilitate care dau naștere unei rețele dense de legături sociale. Simpla apartenență la o rețea nu este suficientă pentru a realiza un obiectiv, esențial este ca relațiile sociale de care dispune migrantul să fie mobilizate și mobilizabile. Multi-complexitatea legăturilor în rețele are echivalentul în multiplicitatea resurselor, filtrate în funcție de interesele, așteptările și afinitățile care structurează interacțiunile.

Proiectele migratorii însoțesc proiecte profesionale și de viață a căror reușită este în mod direct legată de capitalul social (resurse disponibile prin rețele sociale, personale și profesionale) ca și de capitalul uman (competențe, experiență, expertiză) de care dispune migrantul. Conversia și acumularea ulterioară de capitaluri este funcție de abilitatea acestuia de a mobiliza capitalul inițial de rețea. Suntem conduși în acest fel către o abordare teoretică care uzează de teoria completă a capitalurilor, ce ține seamă de toate dimensiunile fundamentale ale acestuia: capital uman, social, material, cultural și vital.

În cazul rețelelor transnaționale fluxul de resurse, în special informaționale, este mult facilitat de extinderea infrastructurilor de comunicații globale. Legăturile devin din ce în ce mai dense și mai sistematice, ele se demultiplică rapid grație unei culturi a comunicării care se mondializează. Utilitatea rețelelor se bazează pe caracterul

lor suplu și dinamic, ușor adaptabil nevoilor membrilor, supus unei recompuneri permanente. Curentă în practicile profesionale, utilizarea NTIC este din ce în ce mai mult accesibilă nespecialiștilor și permite activarea unor canale informaționale ce furnizează noi oportunități de mobilitate. Complexificarea structurilor comunicaționale ale Net-ului face loc apariției unor forme inedite de comunicare și de sociabilitate la distanță, surprinzătoare de bogăție și subtilitate. Spațiul virtual pare a avea potențialul unui nou tip de spațiu social de comunicare, de activism și de socializare. În acest sens vom centra, în cele ce urmează analiza unui spațiu apărut la intersecția mai multor tipuri de rețele (migratorii, etnice, profesionale) care reușește să capitalizeze resurse sociale, culturale, economice și profesionale.

Ce bază conceptuală pentru studiul practicilor mediate de calculator ale migranților?

Chestionarea utilizării spațiului virtual de către migranții români informaticieni ca și a practicilor sociale mediate de calculator trimite la o dezbatere deja viguroasă catalizată de la începutul anilor '90 în jurul potențialului acestui spațiu simbolic. Extinderea utilizării Internetului la scara largă a produs două tipuri de discurs: unul critic care exacerbează teama de a îndepărta indivizii unul de celălalt, mai predispuși spre izolare urmare a ancorării în virtual și pierderii contactului cu viața reală, celălalt entuziast care proslăvește apariția unor noi universuri și forme de organizare socială. Diversitatea mediilor virtuale dar și multitudinea de conexiuni care există între comunitățile reale și cele virtuale sunt două aspecte ce impun de la început o analiză mai profundă a acestui proces, frontiera virtual/real fiind mai degrabă fluidă și permeabilă.

Interesul acestei prime abordări a subiectului în contextul migrațiilor internaționale nu este acela de a etala formele de sociabilitate la care serviciile

Internet (curier electronic, grupuri de discuție, Usenet, BBS, IRC, WWW) dau naștere ci de a înțelege mai bine legătura între *virtualitate*, *comunicare* și *comunitate* în raport cu reproducerea și reconversia capitalului social și uman în situație migratorie. Pentru a baliza acest câmp al cercetării se impune precizarea câtorva concepte a căror utilizare cere multă precauție științifică. Teoriile sociologice cristalizate în jurul impactului social al tehnologiilor de comunicație și de informație se focalizează mai ales asupra dialecticii între determinismul tehnologic și cel sociologic (Jouet, 1993) ca și asupra decalajelor între discursul asupra NTIC și practicile constatate efectiv (Breton et Proulx, 1994). În general este dificilă distanțarea de o anumită tradiție de cercetare care concepe NTIC ca instrumente de comunicare și mai puțin ca spații inedite de sociabilitate sau „spații de mediere” în care se reconstituie relațiile sociale prin intermediul tehnologiilor avansate. Totuși suntem înclinați să gândim că spațiul virtual, ca „socially produced space” (Jones, 1995:17), precum și comunicarea mediată de calculator au un potențial remarcabil de păstrare și reproducere a capitalului social al migrantului la trecerea de la o societate la alta. În plus, oferă mediul propice ancorării unor cadre de referință ce fac posibilă reinvestirea reperelor de stabilitate relative la societatea de origine, etapă importantă în procesul delicat de reconstrucție a identității psihologice, sociale și profesionale a migrantului, fragmentată fără întrerupere în interacțiunea socială complexă pe care o presupune migrația.

Ne vom opri la două concepte cu potențial operator în această configurație: rețea socială susținută de calculator și comunitate virtuală.

Comunitate virtuală sau dimensiuni virtuale ale comunității?

Utilizarea unor noțiuni precum comunitate virtuală sau diaspora virtuală pune

probleme de ordin teoretic, căci nu este vorba de o simplă juxtapunere de concepte ci de o căutare de noi sintagme capabile să descrie o realitate socială în plină evoluție.

Cum definim comunitatea? Se poate vorbi de existența unor relații comunitare în interiorul spațiului virtual? Deși extinderea rețelelor de comunicație globală a produs o dezbatere vie în comunitatea științifică în jurul acestui subiect, discuția nu este nouă. În fiecare epocă istorică n-am încetat să ne punem întrebări asupra impactului progresului tehnologic asupra comunității. Industrializarea, urbanizarea, invenția telefonului, automobilului sau avionului sunt tot atâtea evenimente ce au produs o dinamică spațio-temporală la originea unei schimbări ireversibile la nivelul interacțiunii interumane.

În zilele noastre se pare că profesioniștii IT ca și antreprenorii din acest domeniu acceptă de la sine o interpretare care ridică încă probleme sociologilor: comunitățile se bazează mai puțin pe proximitate spațială, ele sunt fondate în special pe baza relațiilor sociale. Wellman propune o definiție a comunității utilă pentru a aborda schimbările sociale produse de expansiunea unei culturi a comunicării care șterge, cu ajutorul noilor tehnologii, constrângerile spațiului și timpului:

„Definesc comunitatea ca o rețea de legături interpersonale care furnizează sociabilitate, sprijin, informație, un sentiment de apartenență și identitate socială”. (Wellman, 2001a :2)¹⁰

Comunitatea ar fi deci o rețea socială care furnizează informație, sprijin și identitate socială, răspunzând unei nevoi de sociabilitate a membrilor săi. Această definiție insistă asupra dimensiunii sale sociale și minimizează aspectul spațial. Dacă un grup formează o comunitate nu o face pentru că membrii săi se învecinează unii cu ceilalți ci pentru că manifestă un simț al apartenenței, o identitate socială colectivă și practică relații sociale de susținere și ajutorare. Contiguitatea profe-

¹⁰ „I define community as networks of interpersonal ties that provide sociability, support, information, a sense of belonging and social identity”. (Wellman, 2001a :2)

sională, socială, etnică se deteritorializează într-o dinamică spațio-temporală care impune o construcție diferită a raportului spațiu-timp. Spațiul virtual ar putea fi imaginat ca un continuum – în sensul în care Montulet (în Bassand et al., 2001) concepe „întinderea” drept echivalent spațial al fluidității temporale - în care orice decupaj devine posibil în funcție de grila de lectură selectată. În era informațională evoluția relațiilor comunitare poate fi înțeleasă mai degrabă într-o dinamică simultană a spațiului și timpului. Proximitățile sociale și spațiale fondatoare ale vecinătăților comunitare tradiționale își pierd relevanța ca liant al comunităților virtuale, bazate pe afinitățile elective ale membrilor lor.

Această abordare a comunităților drept *comunități reticulare* reprezintă un instrument conceptual util. Frontierele acestor forme sociale fiind suple, ierarhiile pot fi cu ușurință transcendate, conexiunile se diversifică permițând trecerea rapidă de la o rețea la alta. Comunicarea mediată de calculator prezintă această funcție comutativă care plasează individul în centrul amenajării mediului social ce îl înconjoară. El va fi la originea relațiilor și fluxurilor ce structurează spațiile sociale al căror actor este, ceea ce îi conferă autonomie și putere de decizie¹¹. Rețelele sociale specializate (pe criterii etnice, profesionale sau altele) sunt deja geografic dispersate. Relațiile sociale variază în intensitate și sunt menținute prin contacte diversificate (față în față, telefon, poștă, email, listă ori grup de discuții, etc).

Una din primele definiții ale comunității virtuale accentuează importanța implicării membrilor săi:

„Comunitățile virtuale sunt forme sociale care apar pe Internet când un număr suficient de persoane întrețin... discuții publice suficient de lungi, cu suficientă implicare emoțională pentru a forma rețele de legături interpersonale în spațiul virtual.” (Rheingold, 1993:5)¹².

Două elemente fondatoare reies din această definiție: capacitatea de a împărtăși emoții (feelings) și de a comunica (discussions) fără a fi în mod necesar angajat într-o relație de „față în față”. Nici comunitățile teritorial localizabile nu se fondează doar pe interacțiune, imaginarul este la originea unei bune părți a reprezentărilor și sentimentelor de apartenență la o comunitate sau alta. Cele două dimensiuni esențiale ale comunității virtuale ar fi deci *interacțiunea* și *imaginația* sau, altfel spus, rețeaua de relații și sentimentul de apartenență care poate să se sprijine pe practici, reprezentări și convingeri de natura foarte diferită.

Benedict Anderson a fost primul care a tranșat dihotomia ce opune realitate și virtualitate:

„În fapt, toate comunitățile mai mari decât comunitățile rurale primordiale fondate pe contacte față-în-față (și probabil chiar și acestea) sunt imaginate. Comunitățile trebuie să fie distinse nu pe baza falsității/autenticității lor ci prin stilul în care sunt imaginate” (Benedict Anderson, 1991, 6)¹³.

În analiza națiunilor văzute drept comunități imaginate, acesta subliniază că mass media a contribuit de timpuriu la reconstrucția și întreținerea sentimentului de apartenență comunitară ori, mai general, națională, a diasporei și minorităților etnice.

¹¹ Wellman (2001a) descrie clar potențialul conectivității: „Knowing how to network (on and offline) becomes a human capital resource, and having a supportive network becomes a social capital resource. The cost is the loss of a palpably present and visible community to provide a strong identity and belonging. The gain is the increased diversity of opportunity, greater scope for individual agency and the freedom from a single group's constrictive control.”

¹² „Virtual communities are social aggregations that emerge from the Net when enough people carry on... public discussions long enough, with sufficient human feeling, to form webs of personal relationships in cyberspace.” (Rheingold, 1993:5).

¹³ „In fact, all communities larger than primordial villagers of face-to-face contact (and perhaps even these) are imagined. Communities are to be distinguished not by their falsity/genuineness, but by the style in which they are imagined”.

Ar putea deveni Internetul – ca nou mijloc media, mai democratic, fiind de esență descentralizatoare, interactiv, dotat de putere comutativă, de o din ce în ce mai largă accesibilitate, etc. – spațiul social care să dea vizibilitate și să coaguleze simbolic populațiile migrante, geografic dispersate dar reunite în jurul unei origini comune și a unei mobilități asumate?

CÂTEVA ELEMENTE DE METODĂ

Netnografie sau etnografia unui grup virtual

Pentru a proceda la „netnografia” (Stubbs, 1998) unui grup virtual ar trebui mai întâi clarificat pe ce se bazează un asemenea demers. Observarea grupurilor de discuție gen listă de difuzare sau forum a devenit recent o nouă formă de „câmp” antropologic (Clifford, 1997). Această transpunere a metodelor de observație elaborate în contexte „clasice” de sociabilitate nu este totuși lipsită de slăbiciuni epistemologice. Există doar un număr restrâns de studii etnografice ale comunităților virtuale care să permită identificarea caracteristicilor internautilor conectați, subiectelor de discuție sau a numărului de ore pe care indivizii le petrec pentru a relaționa în spațiul virtual. Sociologul interesat de modul de funcționare al unei comunități virtuale va fi atent la subiectele cheie ce focalizează interesul și provoacă activismul repondenților, la frecvențele de intervenție, la structurile ce se cristalizează în interacțiune, la diversitatea și recurența informațiilor vehiculate ca și motivația ori interesele participanților. Cercetătorul poate practica observația participantă a relațiilor on line, anagajat el însuși în schimbul de idei sau simplu observator neintrusiv al dinamicii de interacțiune.

Acest studiu este rezultatul unei observații participante a unui Forum de discuții urmărit în mod sistematic de-a

lungul a trei luni, din martie până în mai 2001, prin repertorierea temelor de discuție, a frecvenței lor, a ratei de participare. Două precizări se impun: mai întâi că acest forum este parte integrantă a unui website foarte ambițios prin factura sa și prin bogăția conținutului, a cărui evoluție și dezvoltare am urmărit-o de mai mult de un an. În al doilea rând, am beneficiat de o sursă nesperată de informație în arhiva structurată¹⁴ cu grijă de către gestionarii acestui site, arhivă ce se constituie în memorie vie a dinamicii interacțiunilor. Arhivarea schimburilor și conversațiilor pe Forum, încă de la apariția sa în aprilie 2000, a devenit imediat o bază de date activabilă în orice moment, informațiile stocate devenind în mod repetat referințe în noile interacțiuni. Această cartografie a schimburilor permite indivizilor să se raporteze la o memorie a comunității, ceea ce crește semnificativ potențialul operator al spațiului ca și prestigiul deținătorilor săi.

În contextul de cercetare în care se plasează această analiză am făcut apel la un fascicol de tehnici complementare care au precedat în mare măsură observarea spațiului virtual. Procesele pe care le-am evocat fiind de ordinul comunicației scrise în cea mai mare parte a cazurilor, analiza de conținut a site-urilor web și a corpusului format din textele forumului de discuții a însoțit tehnicile de observație. Bună parte a mărturiilor asupra practicilor au fost culese prin interviuri de esență calitativă anterior observării forumului.

Shimburi repetate, prin curier electronic, cu diverși actori implicați în dinamica acestui site ne-au ajutat să clarificăm motivațiile și practicile de interacțiune. Investigația este totuși departe de forma unei cercetări finalizate, ea nu poate rămâne decât de ordinul unui șantier exploratoriu, fiind fructul unei reflecții și unei observații impuse ad hoc de practicile cotidiene ale migranților, dezvăluite în timpul interviurilor cu un număr restrâns de informaticieni

¹⁴ Un marcaj prin culoare permite reperarea rapidă a temelor care s-au bucurat de un indice ridicat de participare ceea ce facilitează analiza.

români emigrați în Canada pe care le-am realizat în intenția de a repera rețelele migratorii de care au uzat și imbricarea acestora cu rețelele socio-profesionale.

Terenul unei „cercetări antropologice de cameră” (Rheingold, 1993)

Site-ul despre care este vorba, *www.thebans.com*, a fost creat de către deținătorii săi (să zicem M.), o familie de tineri ingineri români abia debarcați pe „pământul tuturor făgăduințelor”, în 1996. El a apărut ca o modalitate novatoare pentru furnizarea exhaustivă, sistematică și eficientă de informații practice asupra traseului migratoriu și a practicilor de resocializare a individului în situație migratorie.

Dinamici, tineri, dotați cu capitalul cultural care să le permită manipularea tehnologiilor, acești tineri au convertit rapid competențele lor tehnice în capital social. Aceste prime mărturii asupra procesului migratoriu, mediate de calculator, au captat interesul noilor sosiți la Toronto, cei mai mulți dintre ei specialiști în informatică. Contactele s-au multiplicat și ascendentul conferit de vechime și o cunoaștere mai accentuată a universurilor sociale canadiene, dublate de instrumentalizarea eficientă a noilor tehnologii, au plasat M. într-o poziție privilegiată, de pod la răscrucea rețelelor sociale ce au început să se țeasă în jurul lor. Oportunitatea a fost repede sesizată de aceși. Dintr-o sursă de informații apărută pentru a alimenta rețeaua personală de relații, site-ul a devenit o întreprindere etnică care se constituie în interfață între specialiștii în informatică și angajatorii canadieni. Recrutarea este dublată de o profesionalizare a relațiilor și activităților, grupul de consulting devenind un partener prestigios în organizarea de colocvii, seminarii, specializări în jurul căruia gravitează un număr important de profesioniști români din Canada și Statele Unite. Prin inițiativele, angajamentul și activismul său în viața comunitară dar mai ales grație unei instrumentalizări magistrale a resurselor profesionale și sociale, M. Și-a apropiat un

capital social care îi conferă o poziție cheie în comunitatea românească din Canada. Puterea de orchestrare a resurselor concentrate și vehiculate de site a fost sesizată și de autoritățile române, președintele României vizitându-l pe M. în primăvara anului 2000.

O bază de date (Romuniv) a fost creată în scopul declarat de a identifica și a pune în contact specialiști români cu studii universitare, dispersați în toate colțurile lumii și conține în prezent mai mult de 3000 de înregistrări. Ea reprezintă nu doar un rezervor de resurse pentru agenția de recrutare dar și o sursă foarte bogată de contacte latente la care are acces orice persoană care subscie în mod voluntar ca membru. Informatori privilegiați ne-au semnalat în mod repetat bogăția relațiilor stabilite prin intermediul acestui instrument. În câteva situații aceste contacte par a fi dotate cu toate caracteristicile legăturilor sociale tari, la nivelul sprijinului emoțional, simbolic și material oferit, al reciprocității, intensității și frecvenței practicilor de interacțiune.

Fără a analiza în detaliu conținutul site-ului se impun totuși câteva precizări: nu este vorba despre o simplă sursă de informații ci de un nod de întretăiere a mai multor rețele, informaționale, profesionale și nu în ultimul rând migratorii. Repere identitare sunt exploatate strategic în raport cu cele două universuri sociale de referință, România și Canada, într-o articulare fluidă a trecutului, prezentului și viitorului. Universul de origine este reconstituit în jurul unor repere de stabilite înrădăcinate, nu în mod nostalgic ci ca realitate co-prezentă în care se poate plonja oricând, prin întoarceri simbolice și virtuale care alimentează o aspirație de prezență în absență. Internet-ul rămâne instrumentul privilegiat pentru a se pune la curent cu știrile din țară, link-uri către suporturile media românești accesibile on line găsindu-se pe pagina Romanian Portal al site-ului.

Este vehiculată aici toată informația legată de viața comunitară a grupului etnic

al românilor din Toronto: anunțuri de spectacole, expoziții, concerte, ziare, programe TV și posturi radio în limba română, promovarea afacerilor etnice ale compatrioților, oferte de locuri de muncă, etc. Veteranul site-ului, „TheBans New-comer's Guide to Toronto/ Canada”, este rezultatul mărturiilor experiențelor migratorii împărtășite de către imigranții români într-o manieră personalizată, însoțite de sfaturi, aprecieri și interpretări. Aici este concentrată informație prețioasă despre procedurile de obținere a rezidenței, interviul la ambasadă, locuințe, transport, locuri de muncă, permisul de conducere, asigurări de sănătate, transferuri bancare, etc., în general tot ceea ce face parte din realitatea unei experiențe migratorii. Mărturii foarte personale, pagini de jurnal autobiografic, fac dovada unui parcurs niciodată facil al situației migratorii.

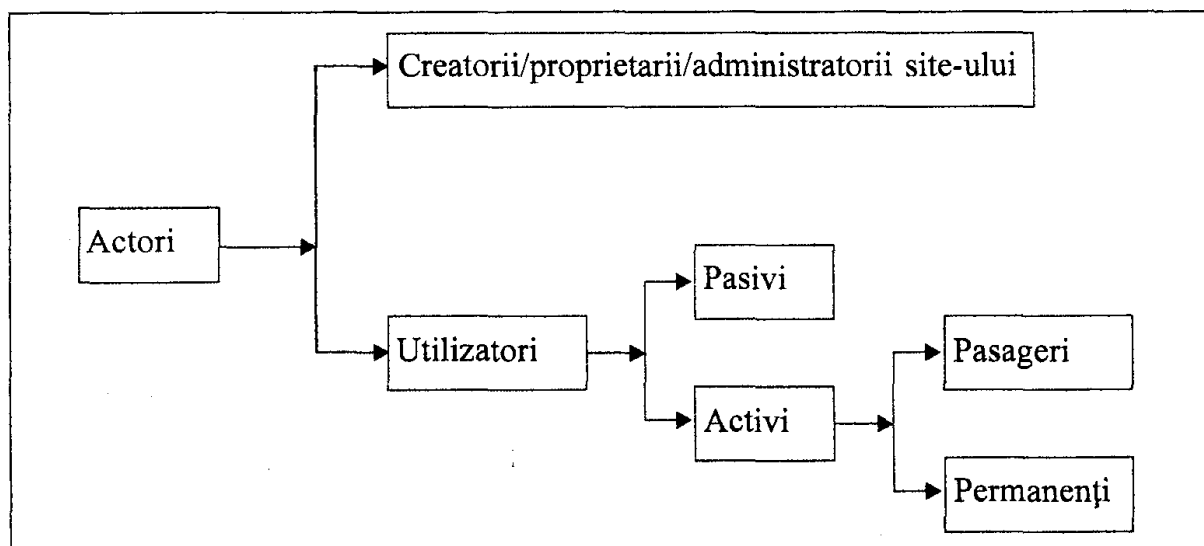
Datorită creșterii exponențiale a fluxurilor bidirecționale de informație vehiculată prin acest canal, site-ul se lărgeste de la o zi la alta. Forumul de discuții, creat în aprilie 2000 în urma cererii, din ce în ce mai mari, de informație dar și ca răspuns la nevoile diversificate ale utilizatorilor, este structurat în jurul temelor care privesc procesul de

migrație, viața în Canada, oportunitățile profesionale, rădăcinile. Romania Online are o dinamică ce depășește uneori 100 de mesaje pe zi și concentrează o cantitate de informație uimitoare. Solidarități spontane bazate pe originea comună se manifestă prin intermediul acestui mijloc depersonalizat, se leagă relații noi de prietenie, se iau inițiative de sprijin și de ajutor, se stabilesc contacte de afaceri.

ELEMENTE DE ANALIZA

Actorii

Cazul empiric care alimentează această analiză este un bun exemplu a ceea ce Portes (1997) numește „mondialisation par le bas”. Capacitatea de inovație a profesioniștilor din domeniul tehnologiei informației, care își utilizează cunoștințele și abilitățile tehnice pentru a-și activa relațiile sociale și a mobiliza capitalul social de care dispun, conduce la apariția unui fenomen transnațional¹⁵ care se depărtează de schemele tradiționale de adaptare și de inserție în societatea de adopție. Website-ul thebans.com este oglinda unei inițiative

¹⁵ Putem califica acest fenomen drept transnațional în măsura în care definim transnaționalismul ca „l'ensemble des processus par lesquels les immigrants tissent et entretiennent des relations sociales de nature multiple reliant leurs sociétés d'origine et d'accueil” (Glick Schiller, Basch et Blanc-Szanton, 1992:6). Pentru a preciza și mai mult acest concept, „il est préférable de réserver l'appellation „transnationale” aux activités de type économique, politique ou culturel nécessitant que les protagonistes y consacrent la majeure partie de leur temps de manière régulière” (Portes, 1999:22).

inovatoare de ordin economic, pentru care NTIC devin instrumentul creator prin care se valorizează dimensiunea etnică și profesională a universului social al unui grup de migranți cel puțin bilingvi, ancorati cultural în cele două societăți de referință.

În funcție de interesele, resursele căutate sau mobilizate și capitalurile vehiculate în această rețea socială susținută de calculator vom încerca să descriem o tipologie simplă a actorilor implicați în acest proces reticular, ghidați de logici distincte dar complementare.

Pentru *profesioniștii* imigrați care au creat site-ul *thebans.com* conectarea în rețea, dublată de profesionalizarea relațiilor sociale și de punerea în valoare a diferenței, a alterității, a unei origini etnice partajate s-a dovedit sursa creatoare de capital, în special de capital material. Înarmată cu o logică de esență economică, această afacere cu trăsături etnice își fondează reușita pe articulația inspirată a resurselor în jurul a ceea ce M. însuși numește „vision of building a successful net based bussiness model”. Structura rețelei de *site-uri* care compun *thebans.com* reflectă dimensiunile – migratorie, etnică, socială, profesională – universului migrantului sau viitorului migrant român: Toronto site (informații pentru noii imigranți), Romanian Portal (suport comunitar), IT consulting, IT Recruitment, IT Education (suport profesional). Este interesant de remarcat structurarea site-ului în funcție de dimensiunea economică sau comunitară a resurselor mobilizate, dublată de utilizarea limbii engleze pentru aspectele profesionale și cele legate de imagine și a limbii române pentru aspectele social-comunitare. Acest model integrat de servicii se suprapune unei structuri similare a capitalurilor – social, cultural și uman – al căror angrenaj conduce la reproducerea lor cumulativă și convertirea în capital material.

Membrii echipei TheBans sunt toți profesioniști bogați în „computer capital”, deținători ai unor competențe ultraspecializate și unei cunoașteri globale de fructificat. Beneficiari ai unei pregătiri profesionale

universitare inițiale în domeniul tehnologiei informației și programării obținută în România, aproape toți și-au completat formarea în Statele Unite ori Europa Occidentală și posedă o experiență profesională foarte bogată, de cele mai multe ori în contexte internaționale. Pregătirea, experiența, expertiza, regruparea prin origine (cu excepția expertului financiar al grupului toți sunt români, mai mulți provenind din același oraș din România) sugerează că acești specialiști au orchestrat în mod optim resurse precum competențele tehnice, lingvistice și culturale pentru maximizarea câștigului economic și păstrarea capitalului social.

În cazul *utilizatorilor*, aceștia sunt la rândul lor specialiști IT sau profani pe care îi vom clasifica în *pasivi* și *activi* în funcție de modul de interacțiune și a modalităților de consumare a resurselor vehiculate prin intermediul spațiului virtual. Profesioniștii IT posedă o „computer mediated culture”, instrumentul tehnic devenind mediator al majorității relațiilor sociale. Pentru acești indivizi a fi *on line* are semnificația conectării la universul lor social. A devenit o practică cotidiană utilizarea e-mailului pentru a comunica și a se informa. Sprijinul emoțional precum și informația, relațiile sociale dezvoltate și păstrate cu ajutorul Net-ului, sunt resurse nemateriale pe care le obțin fără o investiție costisitoare în timp, energie sau bani. A fi bransat devine măsura potențialului de rețea și de integrare al migrantului. Pentru viitorii migranți este mai ușor să găsească în virtual o compensare a disfuncționalităților tranziției, o „corectare a dezechilibrelor simbolice” (Pelissier, 1997) și astfel să alimenteze imaginarul migratoriu obiectivându-și, în același timp, reprezentările.

Pasivii sunt utilizatorii NTIC care caută o informație specifică pentru a acoperi rapid o nevoie informațională, fără a investi timp și emoție într-o interacțiune prelungită. Ei pot fi viitori migranți care, în așteptarea derulării lungilor proceduri de imigrație, procedează la o acomodare la distanță la viitoarea societate de adopție, Canada, sau pot fi imigranți mai vechi care se pun la

curent cu evenimentele zilei din țară (fie ea România sau Canada); este vorba în general de persoane care caută o informație disponibilă în site-urile thebans fără a intra în mod necesar în interacțiune cu compatrioții lor pe forumul Romania Online.

Activii sunt participanții la forum, cei care se informează de manieră interactivă și care manifestă de asemenea o nevoie de sociabilitate, activismul pe forum devenind, în mod conștient sau nu, o sursă de acumulare de capital social de rețea, prin lărgirea și diversificarea relațiilor sociale. *Pasagerii*, a căror prezență este tranzitorie, sunt mai ales viitori imigranți în căutarea unei resurse bine definite: informație precisă asupra unei anumite etape a migrației, adică o cunoaștere obiectivată a realităților migratorii. *Permanenții* sunt în general imigranți care posedă capitalul experienței lor migratorii și au tendința de a se erija în moderatorii ai acestei noi comunități reticulare. Pentru aceștia partajarea experiențelor și a capitalului lor de expertiză devine o modalitate de a echilibra și de a exprima o identitate reconstruită. Ajutorul acordat celorlalți sporește stima de sine dar și prestigiul în comunitatea virtuală, stabilizând statutul obținut treptat. Replica lor mărește semnificativ rata de participare la discuție și provoacă un dialog ce reproduce o sociabilitate bazată pe interese și valori partajate. Utilizarea NTIC devine o modalitate de autovalorizare nu doar profesională ci mai ales simbolică și socială.

Frontierele acestor categorii nu sunt rigide, trecerile sunt bidirecționale în funcție de interesele utilizatorilor. Un pasiv poate în orice moment deveni activ dacă este suficient de motivat sau dacă nevoile sale se modifică, la fel cum un pasager poate intra în categoria permanenților dacă conjunctura îi este favorabilă. Și invers. Delimitarea viitor migrant/migrant își pierde relevanța pentru funcționarea comunității virtuale, dar joacă un rol important dacă mergem mai departe și ne interesăm de raporturile comunitare diasporice și de întrepătrunderea real/virtual în aceste relații.

Forumul

Cele două forme de interacțiune propuse de acest site, să zicem activă (forumul) și pasivă (website-urile) conduc într-un mod ne-exclusiv la două tipuri de comunități virtuale: comunitate virtuală *socială* bazată pe interacțiune și relații de reciprocitate și comunitate virtuală *culturală* constituită în jurul diseminării și consumării de reprezentări via Internet¹⁶. Structura și fluxurile de informații în cele două reflectă logica socială, comunitară sau economică ce guvernează diferitele tipuri de interacțiuni.

Acest nou mod de sociabilitate, mediat de calculator, care însoțește procesele migratorii reticulare reprezintă un proces de interes atât teoretic cât și politic, purtând germenii unei forme embrionare de organizare diasporică. Spațiul virtual, în speță forumul de discuții, este suport și expresie a rețelelor migratorii care federează abilitatea de a circula într-un „collectif circulaire” (Tarrius, în Bassand, 2001). Practicile, formele și conținuturile pe care noile tehnologii le antrenează sunt expresia unor legături sociale novatoare care permit controlul resurselor la trecerea dintr-o societate în alta. Afinități comunitare și diasporice se manifestă într-o comunicare complexă, eterogenă, fluidă, generatoare de rețele asociaționale regrupate în jurul unor interese și obiective comune.

Diversitatea resurselor. Specializarea, durabilitatea și reciprocitatea legăturilor

Investirea în relațiile sociale *on line* este expresia unei strategii ce răspunde la o nevoie specifică a internautului: de sociabilitate, suport emoțional, cultural, oportunitate de recrutare, etc. Rețeaua virtuală observată se constituie în spațiu inițial (și inițiativ) al unei noi socializări, de adaptare la societatea de primire și la statutul implicat de mobilitate. Participarea la forumul de discuții satisface o nevoie mărită de sociabilitate în timpul tranziției identitare presupuse de migrație. Recurge-rea repetată la reperele univesrului de origine – indexul temelor abordate fiind o mărturie a dezbatelor și disputelor pe care acestea le

¹⁶ Distincția îi aparține lui M. Sokefeld, (1999:18).

suscită – asigură în mod para-doxal ancorarea progresivă și echilibrată în noul univers social, cel al făriei de primire.

Natura egalitară a Netului și posibilul anonim al utilizatorilor permit exprimarea unei identități (re)construite, orchestrată într-o prezentare de sine conformă exigențelor contextului de interacțiune. Posibilitatea de a exprima identități fluide ca și practicile de participare și de activism pe care Internetul le încurajează reprezintă modalități de a negocia, bricola, juxtapune și afirmă identități dificil recompozabile în context migratoriu.

Micile acte de susținere se fac în totală transparență ceea ce perpetuează o imagine de asistență reciprocă: „Persoana pe care o ajut s-ar putea să nu fie niciodată în poziția de a mă ajuta la randul ei, dar altcineva din rețeaș ar putea fi” (Rheingold, 1993)¹⁷. Gradul de atașament față de grup este legat de normele de reciprocitate generalizată.

Ne putem întreba dacă rețelele dezvoltate și menținute *on line* sunt rețele durabile sau fluctuante și de ce sunt membrii acestora dispuși să ofere sprijin unor oameni pe care abia dacă îi cunosc? Dacă pătrunderea rapidă a NTIC în practicile de sociabilitate a produs schimbări sociale la nivelul organizării comunitare, formele de interacțiune nu diferă în mod semnificativ. Cum aceste comunități se constituie mai degrabă în jurul unor interese și afinități comune ale membrilor, relațiile care se păstrează *on line* le reproduc pe cele din viața reală. Ele sunt intermitente, specializate și variabile în intensitate, mobilizate în funcție de resursele căutate. Contactele stabilite la distanță țin o rețea de sociabilitate oricând activabilă căci populația conectată nu este una și indivizibilă.

Spațiul virtual ca generator de capital social

S-a văzut deja cum o tânără familie de ingineri în informatică a reușit să-și orchestreze competențele profesionale cu

creativitate, astfel încât să poată acumula capital economic și un capital social multiplicat prin recunoașterea pe care vizita unui șef de stat i-o poate conferi. Să presupunem că este un caz singular, nefiind mulți migranți care se bucură de o asemenea putere simbolică.

Totuși, la o scară redusă, pentru cei mai mulți dintre specialiștii IT emigrați al căror parcurs l-am urmărit, NTIC se transformă în instrumente strategice ce le permit să evite constrângerile datorate rupturii sociale antrenate de părăsirea unui micro-univers social stabil și sigur și să scurteze procedurile de integrare socială. Menținerea rețelelor sociale cu ajutorul mijloacelor de comunicare mediate de calculator și prelungirea comunităților reale în spațiul virtual reduc semnificativ pierderea de capital social pe care migrația ar putea-o antrena. În locul legăturilor tari care își pierd eficiența în urma inserției într-un alt univers social – cu toate că acest subiect ar merita o dezvoltare mai fină – sunt cultivate legăturile slabe susceptibile a furniza resurse mai variate. Capitalul social de care migrantul dispune este reinvestit în ideea că punerea în comun a resurselor ar putea deveni un bun colectiv. Localizarea și transferabilitatea resurselor vehiculate în rețea sunt principii cheie pentru funcționarea rețelelor sociale susținute de calculator. În gestiunea capitalului social al rețelei se dovedește esențială tocmai diversitatea legăturilor slabe astfel dezvoltate căci ele asigură o gamă foarte largă de resurse posedate de indivizi cu trăsături sociale diferite.

De la rețele migratorii la rețele diasporice

Dacă se poate percepe mai bine miza pe care spațiul virtual o prezintă pentru organizarea de rețele migratorii, nu este lipsit de interes să urmărim impactul tehnologiilor pe termen lung, în sensul dezvoltării unui simț al bunăstării colective, al apariției unei conștiințe și unei identități

¹⁷ „The person I help may never be in position to help me, but someone else might be” (Rheingold, 1993).

colective și poate, mai târziu, al unei culturi de diasporă. Internet-ul – utilizat de profesioniștii imigrați, ca mediu de lucru și comunicare la distanță, ca spațiu de reproducere a rețelelor migratorii dar și ca mediu de transfer și de reproducere a capitalului social – pare să manifeste în ultimul timp o capacitate novatoare de organizare diasporică. Dacă profesia de informatician este dominată de o raționalitate de sorginte tehnică, în cazul studiat socializarea tehnologiei se face prin apropierea unui univers culturalmente structurat, ceea ce răspunde unei necesități epistemologice de a depăși schemele deterministe liniare (tehnică socială sau socială tehnică).

Spațiul virtual dispune de o ambivalență în sensul în care este permeabil prezențelor tranzitorii, permițând totodată înnodarea de raporturi sociale și cristalizarea de valori comune care se pot oricând materializa „en vrai”. Rețeaua de sociabilitate virtuală este fără îndoială transpozabilă la nivel comunitar; urmare a întâlnirilor virtuale care au permis indivizilor să se repereze, să se cunoască, să se amuze sau să se dispute, întâlniri „în carne și oase” sunt organizate în mod regulat¹⁸, se nasc inițiative de asociere, etc.

Dacă pare posibilă reinventarea spațiului național ca teritoriu de referință în interiorul spațiului virtual, reper teritorial al unei identități colective, rămâne nesigură, în cazul românesc, acest spațiu ar putea deveni suportul unei memorii colective. Ne putem însă întreba ce influență are activismul în virtual asupra relațiilor reale sau invers, cum influențează mai slabă ori mai accentuată dinamică a comunității reale

la nivelul angajării active în comunitățile virtuale? Care sunt condițiile ce ar permite stabilirea unei comunități durabile, consolidată de norme sociale și o cultură specifică?

Să vorbim despre *e-diaspora* rămâne prematur dar provocator, căci se caută concepte noi capabile să descrie o realitate socială nouă. Procedând la o căutare sistematică pe diferite motoare de căutare ale *www*-ului descoperim contexte multiple în care este utilizat termenul de diaspora virtuală fără a beneficia de cea mai mică definiție. Acest termen este vehiculat pentru a numi conectarea minorităților etnice dispersate în lume prin intermediul mediilor Internet-ului.

Dacă noțiunea de comunitate virtuală presupune reconcilierea ideii de proximitate, de „față în față”, intrinsecă abordării sale „pastorale”, cu irelevanța distanțelor și a frontierelor geografice, diaspora virtuală pare un paradox căci prin definiție diaspora înseamnă „not being here” (Sokefeld, 1999). Comunitățile diasporice transcend cu ușurință limitele locale fără a se putea rupe de spațialitate, spațiul fizic și locul de origine fiind repere identitare de referință. Cu toate acestea, diaspora găsește în spațiul virtual mediul potrivit pentru afirmarea unei identități raportate la un spațiu de origine catalizator al legăturii sociale căci „în era informațională, o diasporă poate fi, într-o anumită măsură, menținută împreună ori re-creată prin fapte culturale și printr-o imaginație împărtășită” (Cohen, 1996:516)¹⁹.

Dacă ne raportăm la trăsăturile constitutive ale diasporei, în definiția sa clasică²⁰, un travaliu minuios de analiză și compara-

¹⁸ Este cazul membrilor grupului „Taclaui” care au legat prin intermediul spațiului virtual relații sociale prelungite în cotidian. Parcurg uneori mii de kilometri pentru a se întâlni „față în față” și continuă să perpetueze aceste legături de sprijin și sociabilitate în ambele spații de întâlnire, real și virtual.

¹⁹ „in the age of cyberspace, a diaspora can, to some degree, be held together or re-created through cultural artefacts and through a shared imaginations” (Cohen, 1996:516).

²⁰ Acest cuvânt grec ce semnifică dispersie este strâns legat, în sensul său originar, „à l'idée d'exil sous contrainte, à une conscience identitaire forte issue d'une relation privilégiée avec un dieu unique, à une présence minoritaire, dominée et non dominante, dans un assez grand nombre de territoires ou de pays différents du territoire d'origine (la Palestine)” (Bruneau, 1995), în timp ce „les diasporas modernes sont des minorités ethniques de migrants vivant dans des pays d'accueil mais conservant des liens affectifs et matériels forts avec leur pays d'origine” (Scheffer, 1986).

ție este necesar pentru a aborda procesul pe care avem tendința să-l numim diasporă virtuală. Diasporele contemporane sunt în mare măsură forme de organizare socială care diferă în mod esențial de modelele ideal-tipice ale diasporei evreiești și grecești. Ele devin actori economici și politici ai dezvoltării sociale într-un context mondial determinat de multiplicarea formelor de interdependență. Detașarea relațiilor sociale de contextele locale de interacțiune, facilitată de explozia NTIC, ca și restructurarea acestora pe perioade și distanțe nedefinite a priori permit deteritorializarea identităților având drept consecință acțiuni transnaționale concertate la distanță, ceea ce contribuie la producerea mondializării „par le bas”.

Mai multe întrebări își așteaptă răspunsul: trăsăturile constitutive ale modelului exemplar ar putea fi transpuse oricărei rețele comunitare de expatriati? În ce condiții și cu ce exigențe? Care ar putea fi impactul NTIC în organizarea de comunități diasporice într-un context în care diaporizarea este un fenomen social în expansiune, strâns legat de mondializarea proceselor economice și transnaționalizarea fluxurilor migratorii? Nu vrem să căutăm răspunsuri în analiza de față ci doar să semnalăm o pistă de cercetare cu mize multiple care ar putea deveni în viitor obiect de interogație științifică.

ÎN LOC DE CONCLUZII

Această discuție, încă modestă, în jurul practicilor de comunicare și de sociabilitate a migranților în spațiul virtual nu este decât un prim pas în chestionarea impactului NTIC asupra organizării rețelelor și comunităților de migranți.

Dezbaterile științifice în jurul potențialului socializator al spațiului virtual au proiectat comunitățile și relațiile virtual/real ca pe un joc de sumă zero, ca și cum practica relațiilor virtuale i-ar îndepărta pe indivizi de anturajul „în carne și oase” sau vice versa. Am arătat totuși că aceste apartenențe

sunt metisate, mai ales într-o situație de regrupare simbolică cauzată de dispersia geografică pe care migrația o implică. Socializarea tehnologiei se realizează prin intermediul rețelelor sociale ce utilizează Internetul pentru reproducerea la distanță a legăturilor sociale, în timp ce resursele vehiculate prin intermediul tehnologiei contribuie la (re)socializarea migranților. Specialiștii IT imigrați găsesc în acest mediu dinamic și permeabil terenul favorabil pentru a mobiliza și converti capitalul social de rețea și capitalul de cunoștințe și competențe. Apar colective inedite care nu se mai definesc printr-o modalitate particulară de comunicare ci din contră conjugă toate modurile de interacțiune și de comunicare pentru a mobiliza resurse și a țese o rețea densă de legături sociale, capitalul cel mai apreciat într-o situație migratorie.

Acest articol nu permite decât formularea unor noi întrebări, dificil de tranșat pentru o cercetare încă embrionară, simultană apariției și manifestării fenomenelor studiate. O problemă deschisă, care ar merita după părerea noastră o abordare mai fină, este cea a potențialului asociativ pe care spațiul virtual îl ascunde. Relațiile sociale mediate de calculator, privite ca practici transnaționale, ar putea conduce la apariția unor noi spații sociale și politice care să poată cataliza relațiile diasporice? Rețelele de români foarte calificați din străinătate, întărite de o puternică cultură profesională și susținute de NTIC ar putea fi capabile să modifice radical dinamica diasporică a românilor, știind că acestora le lipsește o tradiție a rețelelor în diaspora de lungă durată, ei înșiși făcând parte din valuri migratorii de dată foarte recentă? Rămâne utopic să ne imaginăm că „sfera publică” a „agorei electronice” ar putea declanșa spiritul civic capabil să revigoreze angajamentul către comunitate, în speță cea de origine, să federeze nucleele diasporice și să cumuleze capitalul social colectiv posedat în capital social comunitar?

BIBLIOGRAFIE

- ANDERSON B. 1991, *Imagined Communities: reflections on the origin and spread of nationalism*, éd. révisée, London, Verso.
- ANDERSON J. 1997, *Cybernauts of the Arab Diaspora : electronic mediation in transnational cultural identities*, paper prepared for Couch-Stone Symposium, Postmodern Culture, Global Capitalism and Democratic Action, Maryland, 10-12 april 1997.
- BASSAND M., KAUFMANN V., JOYE D. (sous la dir. de) 2001, *Enjeux de la sociologie urbaine*, Lausanne, PPUR.
- BOURDIEU P. 1980, Le capital social, en *Actes de la recherche en sciences sociales*, no.30.
- BRETON P. et PROULX S. 1994, L'explosion de la communication. La naissance d'une nouvelle idéologie, Paris, La Découverte.
- BRUNEAU M. 1995, *Espaces et territoires de diasporas*, Paris, La Documentation Française.
- CASTELLS M. 1998, *La société en réseaux* (L'ère de l'information 1), Paris, Fayard.
- CLIFFORD J. 1997, *Routes : Travel and Translation in the Late Twentieth Century*, Cambridge, Mass, Harvard University Press.
- CLIFFORD J. 1994, *Diasporas*, *Cultural Anthropology* 9: 302-338.
- COHEN R. 1996, *Diasporas and the Nation-State : From Victims to Challengers*, *International Affairs*, 72 : 507-520.
- COHEN R. 1997, *Global Diaspora*. An introduction, Seattle.
- DEGENNE A., FORSE M. 1994, Les réseaux sociaux. Une analyse structurale en sociologie, Paris, Édition A. Colin.
- DEGENNE A. (sous la dir. de) 1991, *Réseaux sociaux, Sociétés Contemporaines* no. 5, Paris, Ed. de l'Harmattan.
- FORSE M. 1997, Capital social et emploi, *L'Année Sociologique: Les réseaux sociaux*, vol.47, n°1, Paris, PUF.
- GAILLARD J., GAILLARD A-M 1999, *Les enjeux des migrations scientifiques internationales*, Paris, L'Harmattan.
- GLICK SCHILLER N. G., BASCH L., SZANTON BLANC C. 1994, *From Immigrant to Transmigrant : theorizing transnational migration*, *Anthropological Quarterly*.
- GLICK SCHILLER N. G., BASCH L., SZANTON BLANC C. 1992, *Towards a transnational perspective on migration: Race, class, ethnicity and nationalism reconsidered*, New York, New York Academy of Sciences.
- JONES S. 1995a, *Cybersociety. Computer Mediated Communication and Community*, Sage Publications.
- JONES S. (sous la dir. de) 1995b, *Understanding community in the Information Age*, Sage.
- JOUE T J. 1992, „Relecture de la société de l'information ” en CHAMBAT P., *Communication et lien social*, Paris, Ed. Descartes :177-190.
- JOUE T J. 1993, „Pratiques de communication et figures de la médiation”, en *Réseaux*, no.60 : 99-123.
- MEYER J.B, CHARUM J. 1995, La «fuite des cerveaux» est-elle épuisée? Paradigme perdu et nouvelles perspectives, *Cahiers des Sciences Humaines* 31 (4) : 1003-1017.
- MEYER J.B., BROWN M. 1999, *Scientific Diasporas: A New Approach to the Brain Drain*, World Conference on Science UNESCO-ICSU, Budapest.
- MOROKVASIC M. 1996, La mobilité des élites scientifiques de l'Autre Europe: exode ou circulation?, *Revue d'études comparatives Est-Ouest*, no.3 : 31-73.
- PELISSIER N. 1997, L'introduction et la diffusion des NTIC en Europe Centrale et Orientale, *Revue Roumaine de Sociologie*, L'Académie Roumaine, no.3-4 : 449-468.
- PORTES A. 1999, La mondialisation par le bas. L'émergence des communautés transnationales, *Actes de la recherche en sciences sociales*, no. 129 : 15-25.

- PORTES A., LANDOLT P. 1996, The downside of the social capital in *The American Prospect*, vol.7, no. 26.
- PORTES A. 1996, Global villagers. The rise of transnational communities, in *The American Prospect*, no. 25.
- PREVELAKIS G. (sous la dir. de) 1996, *Les Réseaux des Diasporas*, Paris, L'Harmattan.
- PUTNAM R. 1995, „Bowling alone : America's declining social capital ” in *Journal of Democracy*.
- RHEINGOLD H. 1993, *The virtual community : Homesteading on the electronic frontier*, Addison Wesley : Reading, MA.
- RHEINGOLD H. et KIMBALL L. 2000, *How Online Social Networks benefit Organizations*, <http://www.rheingold.com/associates/onlineworks.html>.
- SCHEFFER G. 1986, *Modern Diasporas in international politics*, New York.
- SOKEFELD M. 1999, *Alevism Online : Re-imagining a Community in Virtual Space*, paper read at the workshop „Virtual Diaspora ”, Heidelberg, oct. 3-7.
- SALT J. et FINDLAY A., 1989, *International migration of highly-skilled man-*
- power: theoretical and development issues*, in *Migration and Development*, Ed. R.T. Apleyard, Paris, OECD, pp.109-128.
- STUBBS P. 1998, *Virtual Diaspora ? : Imagining Croatia On-line*, Sociological Research Online vol. 4, no. 2.
- WELLMAN B., GULIA M. 1999, „Net Surfers Don't Ride Alone : Virtual Communities as Communities ”, in *Communities and Cyberspace*, eds. Peter Kollock and Marc Smith, New York, Routledge.
- WELLMAN B. 2001, „Physical Place and CyberPlace : The Rise of Personalized Networking ”, *International Journal of Urban and Regional Research* 25, <http://www.chass.utoronto.ca/~wellman/publications>.
- WELLMAN B. 2001, „Does the Internet Increase, Decrease or Supplement Social Capital? Social Networks, Participation and Community Commitment ”, to be published in *American Behavioral Scientist*, vol 45, Novembre, <http://www.chass.utoronto.ca/~wellman/publications>
- *** 1999, *Migration and Development*, *International Migration*, vol. 37 n°1, OIM.

ABSTRACT

The extending of NTIC on a large scale implies, at the level of international migrations, new strategies of social and geographic movement as well as big changes of the social behaviour linked to the resource display in the migration context.

Starting from the example of a virtual space which represents the crossing of migration, ethnical and professional networks, this article illustrates the usage of virtual space by a particular population of highly qualified migrants – the IT professionals –

empirically stressing the case of computer specialists having emigrated to Toronto. We are going to question the renewing role these migrants assume through the human, cultural and social capital with which they were originally endowed. The virtual space, with its associative power, becomes a social space of recognition, of resource investment and of identity building. Support of capital transfer, reproduction and conversion in a migratory context, this technological environment provides creative instruments for diaspora and community organization.